
Amalia van Gent, Christina Leumann, Den Ararat vor Augen. Leben in Armenien, Wettingen, Kolchis-Verlag, 2015, 246 S.

Ամալիա վան Խենթ, Քրիսթինա Լոյման, Հայեացք Արարատին. կեանքը Հայաստանի մէջ, Վերթինգեն, Կոլչիս Վերլագ, 2015, 246 էջ

Սոյն գիրքին հեղինակները՝ գուիցերացի Ամալիա վան Խենթը եւ Քրիսթինա Լոյմանը հոս կը հրամցնեն իրենց գիտելիքները Հայաստանի պատմութեան ու մշակոյթին մասին, այսուհանդերձ նաեւ 1988-2015 թուականներու իրենց տպաւորութիւնները եւ ապրումները Հայաստանի մէջ: Այդ պատմին մեկնակէտը եւ դրդապատճառը եղած էր 1988 թ. Դեկտեմբերի ահաւոր երկրաշարժը, որը արդի Հայաստանի Հանրապետութեան հիւսիսային տարածքներն աւերած ու քանի մը տասնեակ հազար մարդկային կեանքեր խլած էր: Հեղինակներէն մէկը՝ Ամալիա վան Խենթ, ծագումով Յոյն մը՝ Ղարափոտուրօղլու (Karapodouroglou) ազգանունով, երկար տարիներ աշխատած է որպէս գուիցերական «Neue Zürcher Zeitung» թերթին թղթակից Պոլսոյ, Բաքուի ու Երեւանի մէջ: Ան ամուսնացած է յայտնի հոլանտացի-գուիցերացի հեռատեսիլի լրագրող Վերներ վան Խենթի հետ, որը յաճախ թղթակցութիւններ կը հաղորդէ Յունաստանէն, ինչպէս նաեւ Մերձաւոր Արեւելքէն: Ամալիա վան Խենթի գրածները կը վերաբերին առաւելապէս ներկայ Հայաստանի իրադարձութիւններուն քաղաքական, ընկերային, հասարակական ու մշակութային ոլորտներէն ներս: Իսկ ցիրիիցի մանկաբոյժ Քրիսթինա Լոյմանը «Հայաստանին ուղղակի օգնութեան ընկերութիւն» ոչ կառավարական կազմակերպութեան տնօրէնը, իր ամուսնոյն՝ նոյնպէս մանկաբոյժ Էրնսթ Լոյմանի հետ միասին անոր ուժ ու եռանդ գերազանցապէս գործնական օգնութեան էր նուիրած, անոր եւ իր ամուսնոյն կողմէ Դեկտեմբեր 1988 թ. հիմնադրած ու ղեկավարած «Արաբկիր» երեւանեան մանկական հիւանդանոցին մէջ: Երկար տարիներու ընթացքին այս զոյգ գուիցերացի հեղինակները կը տիրանային Հայաստանի ու անոր ժողովուրդի մասին արեւմտաեւրոպացիի մը համար պատկառելի գիտելիքներուն՝ երկիրի մը մասին, որը մինչեւ այդ անոնց համար բոլորովին անծանօթ է եղեր: Եւ ի վերջոյ անոնք ձեռնարկած են ներկայ գիրքին հրատարակութեանը, որուն մէջ կը պատմեն իրենց կուտակած գիտելիքներն ու ապրումները: Այդ կերպ կը նկարագրէ գիրքին նախաբանին մէջ յայտնի գուիցերացի հայագէտ Հանս-Լուքաս Քիզեր այդ աշխատութեան ստեղծումին պատմութիւնը:

Հեղինակներուն մարդասիրական մղումները պատճառաբանած են անոնց մօտեցումներուն, քննարկումներուն ու դիտարկումներուն տեսանկիւնը եւ առանձնայատկութիւնները: Անոնց նշուած մղումներու էութիւնը եւ

անկեղծ հետաքրքրությունը ու համակրանքը Հայաստանի ու Հայերու հանդեպ ինքնին մեծ դրուատանքի արժանի են: Այնուհանդերձ կը վկայէ այդ աշխատությունը նաեւ արեւմտաեւրոպացիներու կողմէ Հայաստանի ընկալումին բաւական նեղ սահմաններ՝ երկիրի մը, որը բաւական օտար է անոնց համար, հանդիսանալով օտարոտի հոգեւոր տարածութիւն մը՝ օտար աւանդոյթներու, բարքերու ու վարքերու տէր մշակութային ոլորտ մը, մարդկային բոլորովին այլ վարուելակերպ ու նկարագիր մը:

Իմ դիտարկումս կը կեդրոնանայ այն գլուխներուն վրայ, գորս գրած է Ամալիա վան Խենթը, քանի որ անոնք կը լուսաբանեն Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային ոլորտը: Անոր քննարկումս ու վերլուծումը կը կազմեն սոյն գիրքին հիմնական արժէքը եւ հետաքրքրութեան կորիզը: Իսկ իմ քննարկումս բաւական քննադատական պիտի ըլլայ, քանի որ շահագրգռուած եմ այս թեմային ճիշդ լուսաբանում մը տալու գործով:

Ամալիա վան Խենթի գլուխներ-յօդուածները նուիրուած են առաջին հերթին Հայաստանի նոր ու նորագոյն պատմութեան լուսաբանումին, անոր քննարկումներու կիզակէտին կը գտնուին Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ քաղաքական եւ ընկերային վերիվայրումները նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ: Ամալիա վան Խենթը կը սկսի բազմանշան խորագիր կրող գլուխով մը՝ «Արարատ լեռը միայն մեզի կը պատկանէ...»: Չակերտները հոս երկակի իմաստ ունին. անոնք կը մատնանշեն մեջբերումի մը պարագան, ատկէ զատ անոնք կ'ակնարկեն հետեւեալ մտքին՝ մեջբերուած արտայայտութիւնը Հայերէ կը բխի, իսկ հեղինակը կը մեջբերէ զայն առանց անոր իմաստին հետ համամիտ ըլլալու: Այդպիսի տպաւորութիւն մը երթալով աւելի ու աւելի կը խորանայ: Ի մասնաւորի քանի մը տող ետք, երբ նա կը գրէ. «Անոնք (Հայեր – *Մ. Պ.*) «Մասիս» կը կոչեն իրենց «Մայր սարը», թէւ Արարատը արդէն վաղուց կը գտնուի հայկական տարածքէն դուրս. տարիներէ ի վեր Թուրքիոյ հարաւարեւելքն է՝ Քիւրտերու բնօրրանին մէջ» (էջ 16): Մեջբերուած նախադասութիւնը կը պարունակէ երկու ծանրակշիռ սխալ. նախ՝ «Թուրքիոյ հարաւարեւելք» հասկացողութիւն, իսկ յետոյ՝ «Քիւրտերու բնօրրանը»:

Ամալիա վան Խենթի նման հեղինակէ մը, որը Հայաստանի պատմութեան բաղդատաբար զգալի գիտելիքներու տէր մարդ է, սոյն հասկացութիւններու, ինչպէս նաեւ հետագային բազմիցս օգտագործուող նման եզրի՝ «Արեւելեան Անատոլիա» գործածութիւնը բաւական տարօրինակ կը թուի (մեղմ ըսած): Նշեալ հասկացողութիւնները ոչ միայն ոչ ճշգրիտ, այլ սկզբունքօրէն սխալ եւ առաւել եւս՝ դատապարտելի են: Արեւմուտքի մէջ գործածուող Փոքր Ասիոյ աշխարհագրական քարտէսներուն վրայ. մանաւանդ ֆիզիկական աշխարհագրութեան վերաբերող՝ յաճախ կը հանդիպինք «Հայաստան» կամ «Հայկական Լեռնաշխարհ» մակագրութեան, որը ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքը կ'ընդգրկէ: «Արեւելեան Թուրքիա» կամ «Արեւելեան Անատոլիա» հասկացողութիւնները կը ծագեն քաղաքականա-

պէս (հակահայ) պայմանաւորուած թրքամետ բառային գործածութենէն, որը, ցաւօք սրտի, նաեւ Արեւմուտքի մէջ յաճախ անքննադատ կերպով կը իւրացուի՝ ըստ տիրող «քաղաքական պատշաճութեանը» («political correctness»), արեւմտեան մտածելակերպին խիստ բնորոշ «խոհեմ» գործնապաշտութեան *պրագմատիզմ*: Սակայն Ամալիա վան Խենթին նման լրագրողէ մը կ'ակնկալուէր պատմականօրէն եւ աշխարհագրականօրէն շատ աւելի ճշգրիտ եզրը, այսինքն՝ «Արեւմտեան Հայաստան»ը:

Երկրորդ կոպիտ սխալը՝ «Քիւրտերու բնօրրանը». ինքնին բոլորովին ակնյայտ է եւ կը մատնանշէ հեղինակին անգրագիտութիւնը Միջին Արեւելքի պատմութեան, աշխարհագրութեան ու ազգագրութեան վերաբերեալ: Մասնագէտներուն համար քաջ յայտնի է, թէ Քիւրտերու՝ որպէս իրանական ծագում ունեցող ցեղախումբի՝ բնօրրան-նախահայրենիքը Արարատէն բաւականաչափ հեռու գտնուող Զագրոս լեռնաշխարհին մէջ կը գտնուի, այսինքն՝ ներկայ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան հարաւ-արեւմուտքը: Մասիս սարը աստոր հակառակ կը գտնուի Հայկական Լեռնաշխարհի միջին արեւելեան մաս կազմող տարածքին վրայ, Վանայ լիճէն ոչ հեռու: Իսկ Վանայ լիճը կը հանդիսանայ Հայ ժողովուրդի բնօրրանը, Հայկական Լեռնաշխարհի կորիզը՝ Ուրարտու-Արարատ հնագոյն հայկական պետութեան, հետագային միջնադարեան Հայաստանի Վասպուրական փառաւոր թագաւորութեան սիրտը: Թէեւ այսուհետեւ Ամալիա վան Խենթ կը հաղորդէ. «Արարատին շուրջ հայկական, քիւրտ ու թուրք մշակութային ոլորտները աշխարհագրականօրէն կը շերտաւորուին: Ինչպէս Հայերը, այնպէս ալ Քիւրտերն ու Թուրքերը իրենց սեփական կամ ընդհանուր պատմութեան կարեւոր դրուագները կը կապեն այս լեռան հետ: Սակայն այս լեռը իր շուրջ բնակող ժողովուրդները չի միացներ՝ անցեալի ստուերները, մանաւանդ Առաջին աշխարհամարտի հետ կապուած յուշերը, երբ երիտթուրքերու կողմէ յանձնարարուած էր ողջ Հայութեան տեղահանութիւնը եւ աքսորը դէպի Սուրիոյ անապատները, մինչեւ օրս կենդանի են, անոնք միշտ առկայ են: Հայերու համար այս տեղահանութիւնը, որու ընթացքին աւելի քան մէկ միլիոն մարդ սարսափելի ձեւով նահատակուէր է, կը հանդիսանայ քսաներորդ դարու առաջին մեծ ցեղասպանութիւնը» (էջ 16): Այսպէս Ամալիա վան Խենթ կ'ընդունի այն փաստը, թէ Արարատ լեռը, ներկայիս Թուրքիոյ պետական սահմաններէն ներս գտնուելով հանդերձ, այնուամենայնիւ Հայերու Հայրենիքին կը պատկանէ: Սակայն հեղինակը կը պնդէ թէ նշեալ տարածաշրջանը ո՛չ միայն Հայերու, այլ նաեւ Քիւրտերու եւ Թուրքերու *Հայրենիքը* կը հանդիսանայ: Ան յամառօրէն կը պնդէ նաեւ, թէ թուարկուած ժողովուրդները, երեքն ալ անխտիր, հաւասար իրաւունքներու տէր են այս տարածաշրջանին վերաբերեալ: Ամալիա վան Խենթ կը խօսի «քիւրտ ու թուրք մշակութային միջավայրին» մասին, սակայն ան պէտք է գիտակցէր, թէ այսօրուան Թուրքիոյ այս արեւելեան տարածքին վրայ ո՛չ Քիւրտերը եւ ո՛չ ալ Թուրքերը ոեւէ մշակութային արժէքներ չեն ստեղծած:

Ընդհակառակը՝ Թուրքերը որպես Կեդրոնական Ասիոյն ներխուժած վայրենի ու բարբարոս օտար հորդաներ աւեր ու կողոպուտ սփռեցին Փոքր Ասիոյ ողջ տարածքին վրայ, թալանելով, սպաննելով ու բռնաբարելով բնիկ հնագոյն ժողովուրդները՝ Հայերը, Ասորիները, Յոյները: Միջնադարուն Փոքր Ասիա ներխուժած, թուրք ցեղերը աւերած են նշեալ ժողովուրդներու հազարամեայ ու բարձր զարգացում ապրած մշակոյթը: Հազարամեայ հայկական տաճարները անոնք վերածած են մզկիթներու եւ ախոռներու կամ ընդհանրապէս հիմնայատակ ըրած են: Իսկ Քիւրտերը՝ անասնապահ, վաչկատուն ու թափառական իրանալեզու ցեղային խումբեր («աշիրէթ»), ներթափանցած էին Հայկական Լեռնաշխարհ շատ աւելի ուշ ժամանակներու ընթացքին: Արդի եւ թուրք, եւ քիւրտ արհեստը, ի մասնաւորի գորգագործութիւնը, ինչպէս նաեւ պարարուեստը, խոհանոցը, հիմնուած են հայկական ասանդոյթներուն վրայ, գորս Թուրքերն ու Քիւրտերը (վերջինները՝ նուազ աստիճան) կ'ուրանան: Հայ, թուրք ու քիւրտ մշակութային միջավայրերուն որպէս հաւասար նշանակութիւն եւ արժէք ունեցող երեւոյթներուն մասին գրելը կը համարեմ ո՛չ միայն ոչ ճշգրիտ, այլ՝ որպէս Ամալիա վան Խենթի լրագրական անգրագիտութեան վկայական մը: Տարօրինակ կը թուի նաեւ անոր հետեւեալ արծարծումը. ան կը գրէ, թէ նշեալ տեղահանութիւնը «անըմբռնելի ռազմական ոճիր մը կը հանդիսանայ», սակայն նոյն տեղը ան կը խորհրդածէ «նախկին զոհ» Հայերու եւ «նախկին յանցագործ» Թուրքերու ու Քիւրտերու միջեւ հնարաւոր ու ցանկալի հաշտութեան մասին (էջ 16-17): Ըստ երեւոյթին, հեղինակը նկատի ունի հաշտութիւն մը առանց որեւէ հատուցումի, քանի որ վերջինիս մասին խօսք անգամ չկայ: «Նախկին» բառը կը մատնանշէ այս հեղինակին բնորոշ յարաբերականացումի միտում մը: Արդեօ՞ք հնարաւոր է Հայութեան մասին որպէս «նախկին զոհ»ի խօսիլ: Իսկ բազմամիլիոննոց Հայկական Սփիւռքին գոյութիւնը եւ ճակատագիրը արդեօք զոհի այժմեական վիճակի վառ ապացոյց մը չի՞ հանդիսանար: Ամալիա վան Խենթի մտքով իսկ չ'անցնիր պատկերացում մը, գաղափար մը, ըստ որուն այդ Սփիւռքը, որը աշխարհի չորս կողմ կ'ապրի, իրաւունք ունի ետ ստանալու իր բռնագրաւուած ընդարձակ երկիրը եւ ունեցուածքը «Արեւելեան Անատոլիա»յի մէջ: Այդ տեսակի մտածելակերպի պատճառներուն եւ կ'անդրադառնամ իմ գրախօսականիս վերջը, իսկ հիմա պիտի շարունակենք հետեւիլ Ամալիա վան Խենթի շարադրանքին:

Նախքան իր գլխաւոր նիւթին՝ Հայոց Յեղասպանութեան թեմային անցնիլը, ան կը կատարէ քանի մը հպանցիկ շեղումներ դէպի Հայոց պատմութեան ասպարէզ. ի մասնաւորի ան կ'անդրադառնայ քրիստոնէութեան որպէս պետական կրօնք հռչակումին ու գիրերու գիւտին կարեւորագոյն իրադարձութիւններուն: 1877-1878 թուականներու Ռուս-թուրքական պատերազմի պարագան շոշափելով՝ ան կը մատնանշէ, թէ անոր իբրեւ արդիւնք Ռուսաստանի կողմէ նուաճուած «հիւսիս-արեւելեան Անատոլիոյ» Պաթում-Կարս-Արտահան ընդգրկող տարածքը մաքրուեցաւ մինչ այդ հոն

բնակող մահմեդականներէ, որոնք վտարուեցան ու ստիպուած էին եղեր դէպի Օսմանեան կայսրութեան արեւմտեան շրջանները փախչիլ (էջ 21): Այդ մանրամասնութիւնը իր այս մեկնաբանութեամբ շատ բան կը խօսէ Ամալիա վան Խենթի մտածելակերպին մասին: Այնուամենայնիւ, անոր այս պատմական ակնարկին կից զետեղուած է նաեւ պատմական Հայաստանի քարտէս մը, որմէ յստակօրէն կ'երեւայ՝ թէ որո՞ւն կը պատկանէին խնդրոյ առարկայ տարածքները:

Յաջորդ դրուագին մէջ՝ «Ցեղասպանութիւն որպէս բացարձակ, անըմբռնելի բեկում», Ամալիա վան Խենթ ահա կ'անդրադառնայ իր կեդրոնական թեմային՝ Հայոց մեծագոյն ազգային ողբերգութեանը: 1915-1916 թուականներու Մեծ Եղեռնի պատմութիւնը ան կը ներկայացնէ բաւական ճշգրիտ, ցոյց տալով անոր դրդապատճառներն ու ընթացքը՝ իր գլխաւոր դրուագներով, ինչպէս նաեւ հետեւանքներով: Իր շարադրանքին մէջ ան չի խուսափիր թրքական ամենէն սահմոկեցուցիչ դաժանութիւններուն նկարագրումէն: Այս եւ յաջորդ հատուածին մէջ հեղինակը կը բնութագրէ ու կը դատապարտէ Մեծ Եղեռնը միանշանակ ու յստակ որպէս Թուրքիոյ կողմէ ծրագրուած ու համակարգուած կերպով իրագործուած ցեղասպանութիւն: Տուեալ ժամանակաշրջանի պատմութեան ներկայացումի բացթողումներէն կը նշեմ սուլթան Ապտիլ Համիտի իշխանութեան օրօք տեղի ունեցած 1894-1896 թթ. Հայկական կոտորածներու մասին ոեւէ տեղեկութեան բացակայութիւնը: Կը բացակայի նաեւ ոեւէ տեղեկութիւններ Արեւմտահայութեան ազգային-ազատագրական շարժումին մասին՝ հայկական կուսակցութիւններու գործունէութեան, ինչպէս նաեւ հայ ֆետայիներու զինեալ պայքարի վերաբերեալ: 1890-ական թուականներու Հայերու կոտորածները կը յիշուեն աւելի ուշ՝ Հայոց Ցեղասպանութեան մէջ Քիւրտերու դերի կապակցութեամբ, սակայն Հայ զոհերու թիւը հոն կը սահմանուի որպէս 100.000, մինչդեռ յայտնի է, թէ ճիշդ թիւը երէք անգամ աւելի բարձր է: Ատկէ զատ պէտք է նշուած ըլլային նաեւ Կիլիկիոյ մէջ 1909ի հայկական կոտորածները (Ատանայի ջարդը եւ այլն), որոնց զոհ գացած են աւելի քան 30.000 Հայեր՝ փաստ մը, որ ընդհանրապէս անտեսուած է հեղինակին կողմէ: Կարելոր բացթողումներէն է նաեւ քեմալական ժամանակաշրջանի ընթացքին շարունակուող Հայոց Ցեղասպանութեան փաստի անտեսումը: Մինչդեռ Հայոց պատմութեան հանրայայտ փաստերէն են նաեւ 1918-1923 թուականներուն Արեւելեան Հայաստան՝ նոյնիսկ Արցախ (1920 թ. Շուշիի ջարդը) ու Պարսկահայք ներառեալ՝ ներխուժած թուրքական բանակներուն կողմէ իրագործած ջարդերը, որու հետեւանքով զոհ գացած է մօտ 200.000 հայ խաղաղ բնակչութիւն: Այդուամենայնիւ կը կարծեմ, որ, ընդհանուր առումով, Հայոց Ցեղասպանութեան մասին Ամալիա վան Խենթի գրածը (գլուխ առաջին՝ «Միայն մերն է Արարատը») քննարկուող գիրքին ամենէն տպաւորիչ ու ճշգրիտ դրուագներէն է: Սակայն հոս ալ հեղինակը կը խուսափի Թուրքիոյ կողմէ հատուցումին մասին ոեւէ մտորում կատարելէ, ընդհակառակը՝ ան ակնյայտ

հեզնանքով կը գրէ Հայերու «իբենց» Արարատի ու «իբենց» պատմական Արեւմտեան Հայաստանի մասին՝ միայն չակերտներու մէջ: Իսկ այս գլուխին վերջը, Հայաստանի Հանրապետութեան պետական զինանշանին մէջ ամփոփուած Արարատի ուրուագիծին մասին գրելով, ան կը պնդէ նոյնիսկ թէ այսպէտով Հայերը «ստուերային կոիւներ» կը մղեն՝ լոկ յանուն խորհրդանիշերու (էջ 47): Ըստ Ամալիա վան Խենթի, Հայերը այդպիսի կոիւները պիտի շարունակեն այնքան ատեն, որքան «անոնց նախնիներու հանդէպ գործուած ահաւոր մեղքը Թուրքերը քաւած չըլլան» (էջ 47): Սակայն, հեղինակը չէ մատնանշած, թէ այդ քաւութիւնը ո՞ր ձեւի պէտք է ըլլայ՝ Թուրքիոյ կողմէ Հայոց Ցեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչումի ու լոկ բանաւոր կերպ Հայութենէն ներողութիւն հայցումի՞, թէ՞ նիւթական որեւէ շօշափելի փոխհատուցումի ձեւաչափով՝ դրամական կամ (եւ) հողային՝ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքներու վերադարձի եղանակով: Նման ճշդումներ բացակայ են ոչ պատահաբար: Յաջորդ գլուխին սկիզբը՝ «Նոր ժամանակաշրջան մեկնիլը», հեղինակը այդ խնդրին վերաբերեալ իր կարծիքը կը բացայայտէ, երբ որ ան «Արարատ լեռնէն դէպի արեւմուտք տարածուող Հայերու *ընդ միշտ* կորսուած Հայրենիք»ին մասին կը գրէ (թաւատառ ընդգծումը իմս է – *Ս. Պ.*):

Ամալիա վան Խենթի շարադրանքի լաւագոյն էջերուն շարքին կը մատնանշեմ ներկայ Թուրքիոյ կողմէ Քիւրտերու հանդէպ դաժան հալածանքի, ինչպէս նաեւ ծպտեալ Հայերու եւ Հայոց Ցեղասպանութեան ժխտումի խնդիրներուն մասին գրածները (տե՛ս «Արարատ լեռան ցասումը», «Սուրէն մազապուրծ ճողոպրածներու պատմութիւնները» եւ «Պատմութեան թուրքական տեսակէտը» դրուագները): Խիստ ողջունելի է նաեւ հեղինակին գծած զուգահեռները 1915 եւ 2015 թուականներուն միջեւ՝ Թուրքիոյ կողմէ գործած Հայոց Ցեղասպանութեան եւ մեր օրերուն Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ արիւնարբու «Իսլամական պետութեան» ցուցաբերուող անոր բազմակողմանի ու գործօն յանցաւոր օժանդակութեան միջեւ:

Ամալիա վան Խենթ իր յաջորդ գլուխներուն մէջ կը նկարագրէ Հայաստանի նորագոյն պատմութիւնը՝ իր հիմնական գիծերով ու զարգացումներով. խորհրդային ժամանակաշրջան (որը սակայն բաւական հպանցիկ կերպ շօշափուած է), Ղարաբաղեան շարժումը, 1988-ի ահաւոր երկրաշարժը, անկախութեան անակնկալ պարգեւը՝ Խորհրդային Միութեան փլուզումէն որպէս հետեւանք, Արցախեան պատերազմը եւ քաղաքական ու ընկերային վերիվայրումները նորանկախ Հանրապետութեան մէջ՝ ընդհուպ մինչեւ մեր օրերը: Սակայն անտեսուած են այնպիսի կարեւոր դրուագներ, ինչպիսիք են 1920ի Հայ-թուրքական պատերազմը, Առաջին Հանրապետութեան խորհրդայնացումի բարբարոս միջոցները, աստոր դէմ ազգային դիմադրութիւնը (Գարեգին Նժդէհի գործունէութիւնը, Լեռնային Հայաստանի դրուագը), ստալինեան ճնշումները: Այս շարադրանքին մէջ հեղինակը կրկին կը մատնանշէ «Արարատէն արեւմուտք ընկնող *ընդ միշտ* կորսուած Հայրենիք»ին հանգամանքը (էջ 50): Այդ յամառ կրկնութիւնը իմ մէջ կը յառաջացնէ

այն տպաւորութիւնը, թէ Ամալիա վան Խենթ ամբողջ աշխարհը, եւ առաջին հերթին Հայերը, կ'ուզէ համոզել, թէ Արեւմտեան Հայաստանը անոնց համար իրօք ընդ միշտ կորսուած է: Նշեալ շարադրանքն իր հերթին անճիշդ ձեւակերպումներէ գերծ չէ. Առաջին Հայկական Հանրապետութեան խորհրդայնացումին որպէս մեկնակետը նշուած է 1922 թ., մինչդեռ ճիշդ կ'ըլլար՝ 1920 Դեկտեմբեր 2, երբ իշխանութիւնը կը յանձնուի Յեղկոմին: Ըստ երեւոյթին, հեղինակը շփոթած է Խորհրդային Միութեան հիմնումի թուականը Հայաստանի խորհրդայնացումի սկիզբին հետ: Համապատասխան անճշգրտութիւններ կը պարունակէ ժամանակագրական աղիւսակը՝ գիրքին յաւելուածին մէջ:

Ատոր հակառակ նորագոյն պատմութեան մասին դրուագները՝ ի մասնաւորի Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի նախագահութենէն, գրուած են բաւական ճշգրիտ ու համոզիչ կերպով: Չգալի է որ այս թեմայի մշակումին ընթացքին հեղինակը հայաստանցի բանիմաց խորհրդատուներու օժանդակութիւնը վայելած է (տե՛ս «Տնտեսութեան անկում» խորագրուած գլուխը): Սակայն, «Ղարաբաղ» կոմիտէն մինչեւ «Ղարաբաղ Կուսակցութիւն» խորագրուած գլուխին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ ոչ ճշգրիտէն մինչեւ բոլորովին սխալ գնահատականներու եւ պնդումներու ընդարձակ շարան մը: Այդ տխուր երեւոյթը ի յայտ կու գայ առանձնապէս հեղինակին նորանոր պատմագրական շեղումներուն պարագային, որոնց առիթը արդի Հայաստանի Հանրապետութեան երկրորդ խոշորագոյն քաղաքի՝ Գիւմրիի պատմութիւնը կը հանդիսանայ: Հայաստանի XIX դարու կէսերէն մինչեւ XX դարու սկիզբը տարածուող պատմութեան մէջ հեղինակին կողմէ կատարուած շեղումները պատճառ կը դառնան շարադրանքին աւելորդ ու վնասակար փշրումին՝ երբ Արցախեան շարժումին նկարագրութիւնը սոյն գլուխին հիմնական թիրախը յայտարարուած է:

Այդ շեղումներուն կարեւորագոյն սխալ արժեւորումներէն կը մատնանշեմ հետեւեալը. Ամալիա վան Խենթ կը պնդէ, թէ 1877-1878 Ռուս-թուրքական պատերազմէն ետք Ռուսները իբրեւ թէ սկսած էին Կարսի նահանգի «բնիկ» մահմետական բնակչութիւնը արտաքսել եւ անոնց տեղը «քրիստոնէայ ժողովուրդներ» բնակեցնել, այդուհանդերձ, այս վերջիններուն ազգային պատկանելիութիւնը չի յստակեցնէր (էջ 112): Նման նկարագրութիւն մը առ նուազն ոչ ճշգրիտ է, որովհետեւ Կարսը պատմական Հայաստանի սիրտը կը հանդիսանայ, Մեծ Հայքի պատմական Այրարատ նահանգի ճիշդ կեդրոնը, ուստի սկզբունքօրէն սխալ է «տեղացի» կամ «բնիկ» կոչել Հայերէն դուրս ռելէ այլ ազգաբնակչութիւն: Սակայն, «ազգերու պատմական իրաւունք»ի հասկացողութիւնը այնպիսի գաղափար մըն է, որ ըստ երեւոյթին Ամալիա վան Խենթի համար գոյութիւն չունի: Այդ մասին կը վկայէ անոր ողջ շարադրանքը սոյն գիրքին մէջ: Քննարկուող գլուխին մէջ նորէն կը հանդիպինք հեղինակին կողմէ բնիկ Հայերու եւ օտար, եկուոր մահմետական ցեղերու հանդէպ կիրառուող հաւասարումի միտումներուն՝ թէ՛ իրենց որակին եւ թէ՛

պատմական իրաւունքներուն կշռումին առումով: Ըստ Ամալիա վան Խենթի, քրիստոնէայ Հայերը եւ մահմետական Թուրքերը, Քիւրտերը կամ Պարսիկները պատմական Հայաստանի տարածքին հանդէպ հաւասար իրաւունքներ կ'ունենան, աւելի՛ն՝ մահմետականները աւելի ծանրակշիռ իրաւունքներու տէր ժողովուրդներն են, քանի որ անոնք այդ տարածքին վրայ ներկայիս կ'ապրին, իսկ Հայերը այս նոյն տարածքը (իմա՝ ողջ Արեւմտեան Հայաստանը) «ընդ միշտ կորսնցուցած են» որպէս Հայրենիք: Այդ արատաւոր տրամաբանութենէն մեկնելով, մենք անխուսափելիօրէն պիտի գանք հետեւեալ եզրակացութեան. քանի որ Հայերը «ընդ միշտ կորսնցուցեր են», ուստի անոնց ռեւէ պահանջատիրութիւն այս հարցին մէջ կը նշանակէր սոսկ «ստուերներու դէմ պայքար» մը, Տօն Քիշոթի մը նման «հողմաղացներու դէմ» զաւեշտալի կռիւ մը: Նշեալ տրամաբանութենէն մեկնելով Ամալիա վան Խենթ կ'ափսոսայ ու կը ցաւի, թէ Առաջին աշխարհամարտէն ետք քննարկուող տարածաշրջանին, ի մասնաւորի Գիւմրիի մէջ, «բազմազգ կեանքը այլեւս գոյութիւն չունի», մինչդէռ նախքան նշեալ աշխարհամարտը ցարական կայսրութեան այս տարածաշրջանին մէջ «*բոլորովին իրար հետ խառնուած*» կ'ապրէին Վրացիներ, Հայեր, ինչպէս նաեւ թրքալեզու եւ իրանալեզու մահմետականներ» (էջ 115) (ընդգծումը իմն է – *Ա. Պ.*): Արեւմտեան Հայաստանի Արդահան եւ Արդուին քաղաքները ան կ'անուանէ «վրացական» (էջ 116), իսկ Արեւմտեան Հայաստանի այն տարածքը, որը ըստ 1919ի Փարիզի պայմանագրին պիտի կցուէր Հայաստանի Հանրապետութեան՝ «ներկայ Թուրքիոյ արեւելեան կէս»ը: Իսկ «Արեւմտեան Հայաստան» հասկացողութիւնն ընդհանրապէս չի յիշուիր: Սերի դաշնագրի պատմութիւնը հպանցիկ կերպով շօշափելով՝ Ամալիա վան Խենթ լրիւ կ'անտեսէ անոր մէջ նաեւ անկախ Քիւրտիստանի նախագիծը (Վուտրօ Ուիլսընի «իրաւարար վճիռը»): 118-րդ էջին մէջ ան կը յիշէ ի վերջոյ «Արեւմտեան Հայաստան» հասկացողութիւն, սակայն չակերտներու մէջ եւ նորէն «ընդմիշտ կորսուած» եզրի յաւելումով: Քիչ մը ետք հեղինակը կը պնդէ, թէ Թուրքիոյ հետ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանը միակ սահմանը կը հանդիսանայ, որ զայն կը կապէ **արեւմտեան** աշխարհի հետ, կարծես թէ Թուրքիան Արեւմուտքին անբաժան մաս մը կը կազմէր, կամ անոր տարածքը Հարաւային Կովկասն ու Արեւմտեան Եւրոպան կապող հանդարտ ու ներդաշնակ ցամաքային կամուրջ մը կը հանդիսանար:

«Պատմութիւն որպէս խոչընդոտ» խորագրուած յաջորդ դրուագը նուիրուած է Հայաստանի ու Թուրքիոյ միջեւ ցանկալի հաշտեցման թեմային: Հոս ալ, ինչպէս ատկէ առաջ, հեղինակը կը շրջանցէ փոխհատուցումի հարցը: Այս դրուագին մէջ Ամալիա վան Ամալիա վան Խենթ «անկողմնակալ» ու պաղարիւն կերպով կը նկարագրէ Թուրքերու ընկալումը Հայերու կողմէ որպէս յաւերժ թշնամին, «սարսափազդու Թուրքը»՝ իբրեւ թէ իրականութիւնը այլ ըլլար եւ այդ ընկալումը ճիշդ չըլլար: Իբրեւ թէ նաեւ մեր օրերուն իրականութիւնը այլ ըլլար եւ ներկայ Թուրքիան մոլեռանդ եւ բոլոր

առումներով բարբարոս հակաքրիստոնեայ «Իսլամական պետութեան» ամենագործոն դաշնակիցներին եւ օժանդակողներին չըլլար: Մինչդեռ նաեւ Արեւմտեան Եւրոպայի մէջ բաւականաչափ յայտնի է, թէ ի՛նչ վայրագութիւններ եւ անասելի յանցանքներ կը կատարեն այս մոլեռանդ իսլամականները, ներառեալ թուրք եւ ազերի վարձկաններ, Սուրիոյ մէջ քրիստոնէաներուն եւ յատկապէս Հայերուն հանդէպ: Հոս բաւական է յիշեցնել միայն Տէր Զօրի հայկական յուշահամալիրին պղծումն ու կործանումը, Քեսապի Հայութեան նպատակասլաց վտարումը, կողոպուտը եւ սպանութիւնները: 1992 թուականէն սկսեալ Հայ-թուրքական մերձեցումի փորձերը («Ֆութպոլային դիւանագիտութիւն») նկարագրելիս Ամալիա վան Խենթ կը գործէ քանի մը ծանրակշիռ սխալ գնահատականներ եւս: Ան կը պնդէ, թէ 1992ի Հայաստան-Թուրքիա բանակցութեանց որպէս արդիւնքներէն մէկը ներկայ հայ-թուրքական սահմանն արձանագրուեցաւ իբր հայկական կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած պետական սահման (էջ 122):

Աւելի անդին, այս կարծեցեալ հայագետը կը յանդգնի պնդել, թէ Հայերը Արցախեան պատերազմի ընթացքին «Լեռնային Ղարաբաղէն դուրս գտնուող զուտ ազերպայճանական տարածքներ» նուաճեր են, իսկ տեղի ազերի խաղաղ բնակչութիւնը անգութ կերպով արտաքսեր են (էջ 123): Բաւական խօսուն կը թուի այդ կապակցութեամբ հետեւեալ խորագիրը. «Սեփական պատմութեան մէջ բանտարկուած», ուր Ամալիա վան Խենթ նկատի կ'ունենայ նոյնինքն Հայերը (՝): Ատկէ ետք, ան կը գրէ Արցախեան պատերազմին մէջ հրադադարի կայացումին Մոսկուայի խաղաղարար առաքելութեան մասին. «1994 թ. Մայիսին Մոսկուան կըրցաւ Ազերպայճանի, Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ հրադադար մը կայացնել»: Այնուհանդերձ հեղինակը կ'անտեսէ, որ հայկական կողմը այս պատերազմէն դուրս ելած է որպէս յաղթական, իսկ Ազերպայճանն էր, որը պատերազմը սկսած էր եւ ջախջախիչ պարտութեան որպէս հետեւանք հրադադարի հաստատումը Հայերէն աղերսած էր: Քննարկուող գլուխին վերջը, Ամալիա վան Խենթ անգամ մը եւս կը պնդէ, թէ նախկին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզէն դուրս գտնուող ազատագրուած պատմական հայկական շրջանները բուն ազերպայճանական տարածքներ կը հանդիսանան: Այդ գլուխին շարադրանքը ան կ'եզրափակէ գիւմրեցի ոմն Ալեքսան Տէր-Մինասեանի խօսքերով. ինք, ինչպէս նաեւ այդ քաղաքի իբր թէ շատ բնակիչներ, կը պարծենայ այն փաստով, որ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի նախագահութեան օրօք Հայաստանը «յանդգնեցաւ սկզբունքային քայլ մը ընել՝ **անցեալը ընդմիջտ թողուլ** եւ բոլորովին նոր, լաւագոյն դարաշրջան մը թելակոխել» (էջ 129) (թաւատառ ընդգծումը իմս է – *Ս. Պ.*): Հեղինակը չափազանց ողջունելի կը գտնէ այսպիսի դիրքորոշում մը: Սակայն ան կը մոռնայ գլխաւոր ճշմարտութիւններէն մին՝ սեփական անցեալը, պատմութիւնը ոչ ոք ի վիճակի է մոռնալու, եւ չի կրնար մոռացութեան մատնել, «թողուլ»: Պատմութեան յիշողութիւնն է, որը, ինչպէս անհատի մը, նոյնպէս ամբողջ ազգի մը

հաւաքական յիշողութիւնն ու նկարագիրը կը հանդիսանայ. ան կը կազմէ իւրաքանչիւր ժողովուրդի ազգային գաղափարի անքակտելի բաղադրիչ մաս մը: Հայ ժողովուրդի պարագային այս հաւաքական յիշողութիւնն առաւել եւս կարեւոր է, քանի որ այս ազգը պատմութեան դաժան ճակատագրի բերումով բիր, դարաւոր տանջանքներով ու կորուստներով անցած է, իսկ իր նոր պատմութեան ընթացքին ահաւոր ազգային ողբերգութիւն մը ապրած է՝ 1894-1923 թուականներու Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Որպէս հետեւանք, Հայութիւնը կրեց անհամար կորուստներ՝ մարդկային, նիւթական, տարածքային, մշակութային, ինչպէս եւ ահաւոր հոգեբանական վնասներ: Հայութիւնը կորսնցուց իր կենսական տարածաշրջանի՝ Հայկական Լեռնաշխարհի իննսուն առ հարիւրը: Սեփական անցեալը «թողնելու», այսինքն՝ մոռացութեանը մատնելու կոչերը ոչ այլ ինչ են, քան սեփական ազգային նկարագիրը եւ իրաւունքը մոռնալու կոչեր, արդար ազգային պահանջատիրութենէն հրաժարիլ: Պիտի յիշեցնենք որ Հայ ժողովուրդի պարագային խօսքը 7 միլիոննոց Մփիւռքի մասին է: Անցեալը «թողուլ» եւ պահանջատիրութենէն հրաժարիլ կը նշանակէ այս ստուար պանդուխտ գանգուածին արդար իրաւունքներէն հրաժարիլ, զայն անդառնալի, վերջնական ուժացումի մատնել օտար ավերուն վրայ: Միւս կողմէ, այս «լաւագոյն դարաշրջան» թեւակոխումը կը նշանակէ Հայ, Յոյն եւ Ասորի ժողովուրդներուն դահիճին՝ յանցաւոր Թուրքիոյ փաստացի վարձատրում մը, պարգեւատրում մը. ան հանգիստ եւ առ յաւեւ կը վայելէ իր ահաւոր յանցաւորութեան պտուղները՝ առաջին հերթին Հայերէ, Ասորիներէ ու Յոյներէ բռնագրաւուած ընդարձակ տարածքներ: Այսօր ամբողջ աշխարհը թուրքական նորանոր վայրագութիւններուն վկայ է՝ այս անգամ Քիւրտ ժողովուրդին հանդէպ: Բայց, ըստ երեւոյթին, Ամալիա վան Խենթի նման հեղինակներուն համար այս ակներեւ դաժան իրականութիւնը եւ արդարութեան խնդիրը էական չէն: Հոս ամենայն յստակութեամբ անգամ մը եւս պիտի ընդգծեմ. եթէ նա «անցեալը թողնելու» կեցուածքին մէջ կը տեսնէ Հայկական Հարցի արդար լուծումը, ապա այդ դիրքորոշումը կը նշանակէ, թէ ան փաստօրէն կը քաջալերէ թուրք դահիճներու ներկայ ժառանգները:

Քննարկուող դրուագին եզրափակիչ նախադասութեան մէջ, հեղինակը կը պնդէ, թէ Տէր-Պետրոսեանի հրաժարականով Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութեան գլուխ անցած կ'ըլլար այսպէս կոչուած «Ղարաբաղեան» կամ «Ռազմատենչ կուսակցութիւնը»: Այսպիսի տեսակետէ ան կը դիտէ Հայաստանի քաղաքական զարգացումները նաեւ իր յաջորդ գլուխին մէջ, որ հետեւեալ խորագիր կը կրէ՝ «Նախկին գոհը կը դառնայ յանցագործ (՝) Լեռնային Ղարաբաղին շուրջ առճակատում» (բացազանչումի նշանը իմս է – *Ս. Պ.*): Հոս Ամալիա վան Խենթ կը պատմէ Հայերու եւ Ազերիներու միջեւ տիրող *կոյր ատելութեան* մասին, իբրեւ թէ այդ ատելութիւնը դարաւոր դաժան պատմութեան մէջ արմատաւորուած չըլլար: Հոս հեղինակը կը հաւասարեցնէ յանցագործը եւ գոհը, աւելին՝ ան կը մեղադրէ Հայերը գոհի

իրավիճակէն յանցագործի դերը ստանձնելու յանցանքին մէջ, քանի որ անոնք անմեղ ազերի բնակչութիւնը իրենց Հայրենիքէն՝ Հայերու կողմէ «բռնագրաւուած ազերայաճանական շրջաններէն» վտարած եւ աւելին՝ սպաննած են: Ամալիա վան Խենթ կը կրկնէ ազերիներու քարոզչական սուտը Խոջալուի սպանդին մասին, որուն համար Հայերը կ'ամբաստանուին: Ան նորէն ու նորէն կը կրկնէ Հայերու կողմէ «բռնագրաւուած բուն ազերայաճանական տարածքներ» կեղծ եզրը՝ հանգամանք մը, որ ակնյայտօրէն կը ապացուցէ այս հեղինակին աղաղակող անգրագիտութիւնը Հայոց պատմութեան ու աշխարհագրութեան ասպարէզէն ներս: Այս անգրագիտութեան յաջորդ ապացոյցն ան կը ներկայացնէ քիչ մը ետք՝ պնդելով, թէ «Արցախ» անունը կը նշանակէ լոկ «այս տարածքին հին հայկական եկեղեցական անունը» (էջ 156): Սոյն կոպիտ սխալին բաղդատմամբ խորհրդային քաղաքական գործիչ Գորբաչովին «կովկասցի» անուանումը (էջ 155) որպէս զաւեշտալի կատակ մը կ'երեւի. ըստ երեւոյթին, Ամալիա վան Խենթ չէ կրցած գատորոշել Հիւսիսային Կովկասն ու Ստաւրոպոլը (Գորբաչովի հայրենիքը): Հոս պիտի նշեմ նաեւ անոր յաջորդ կոպիտ թիրրմբոնումները. Արցախեան պատերազմին մէջ Հայերը չակերտաւոր «յաղթող»ներ կը նկատուին, իսկ Բերձորի մօտ մատուռի մը կառուցումը ան կ'որակէ որպէս այս տարածքին «**այսուհետեւ քրիստոնէայ բնոյթին խորհրդանիշի** մը հաստատում» (էջ 161): Քիչ մը ետք ան հեզնանքով կը գրէ «Արցախցիներուն արտասովոր ռազմական տաղանդի **առասպելի**» մասին (էջ 162) (թաւատառ ընդգծումները իմն են – *Ա. Պ.*): Ամալիա վան Խենթ լրիւ կ'անտեսէ Ազերիներու կողմէ Արցախի եւ Նախիջեւանի Հայութեան ճնշումին եւ արտաքսումին երկար պատմութիւնը, ընդհակառակը, ան կ'ողբայ Արցախի տարածաշրջանին նախկին բազմազգ-բազմամշակութային բնոյթին կորուստը (արեւմտաեւրոպական քաղաքական բարբառով՝ Multikulturalismus, Multikulti):

Ի վերջոյ կը քննարկենք Ամալիա վան Խենթի վերջին գլուխը՝ «Մեղմուած Ռուսաստանին եւ Արեւմուտքին միջեւ»: Հեղինակը հոս կը նկարագրէ Հայաստանի զարգացումները Արցախեան պատերազմէն մինչեւ մեր օրերը՝ սակաւապետերու յառաջացումը, բնակչութեան մեծամասնութեան թշուառութիւնը, երկրի վերնախաւի խուսանաւումը աշխարհի ուժի կեղբոններու՝ Ռուսաստանի եւ Արեւմուտքի միջեւ: Այս նկարագրութիւնը բաւական դիպուկ է կատարուած եւ կարիք չկայ անոր անդրադառնալու: Այսուհանդերձ պէտք է մատնանշենք հեղինակին հետեւեալ սկզբունքային սխալները:

Ա) Ան կը դատապարտէ Լեռնային Ղարաբաղի անկախութեան «միակողմանի հռչակումը»՝ անտեսելով առ նուազն մէկ նախադէպ, որ բարեհաճօրէն ճանչցուած է Արեւմուտքին կողմէ՝ Քոսովոյի անկախութեան նոյնպէս միակողմանի հռչակումը:

Բ) Համիտեան կոտորածները ան կը տեղաւորէ 1896-1898 թուկաններուն միջեւ եւ անոնց զոհերուն թիւը նորէն կը սահմանէ որպէս 100.000 (էջ 182),

իսկ ճշմարտությունը կը վկայէ 1894-1896 թուականներուն ու 300.000 զոհերուն մասին:

Գ) Հայաստանի այժմու Հանրապետութեան երկրորդ նախագահ Ռուպերթ Քոչարեանի դիմադրությունը ազերպայճանական ռազմական սպառնալիքին Ամալիա վան Խենթ կ'որակէ որպէս չափազանցուած ու նոյնիսկ դատապարտելի, քանի որ ատոր միջոցաւ հնարաւոր դարձաւ Ռուսաստանի վերադարձը Հարաւային Կովկաս: Այնպէս կը թուայ, թէ այս հեղինակը տեղեակ չէ ազերպայճանական պետականօրէն ամրագրուած քաղաքական ուսմունքին, ըստ ուրուն Հարաւային Կովկասի տարածաշրջանին մէջ Հայութիւնը գոյութեան իսկ իրաւունքէն զուրկ է: Ըստ այդ ուսմունքին Ազերպայճանը պատմական իրաւունքի յաւակնութիւն կը վերապահէ նաեւ ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան ողջ տարածքին նկատմամբ, որը ան կը դիտէ որպէս «բռնագալթած ազերպայճանական հողեր»: Այդ ոգով կը կրթուի ազերի բնակչութիւնը, իսկ նշեալ ոգին հէնց ոչ այլ ինչ է, քան կոյր, ոչ արդարացուած հայատեացութիւն: Ըստ նշեալ ուսմունքին, հէնց Հայերը Հարաւային Կովկասի մէջ եկուոր ցեղ մը կը հանդիսանան, իսկ Ազերիները եւ միւս թուրք ցեղեր այս տարածաշրջանի բնիկ ժողովուրդներն են:

Դ) Ամալիա վան Խենթը կը պնդէ նաեւ, թէ իբր Ռուսաստանը մինչեւ վերջերս չէր ճանչցած Հայոց Ցեղասպանութիւնը (էջ 196), մինչդեռ իրականութիւնը բոլորովին այլ է՝ Ռուսաստանի Խորհրդարանը (Պետական *Ղումա*) պաշտօնապէս ճանչցած էր զայն դեռ 1995 թուականին: Եւ ահա իր շարադրանքին վերջը հեղինակը կ'ափսոսայ, թէ Ախուրեան գետէն արեւելք բնակող Հայերը՝ այսինքն արդի Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիները, այդ գետէն արեւմուտք ընկնող երկիրը ցայսօր կ'անուանեն «Արեւմտեան Հայաստան», արդէն մի քանի տասնամեակ «գոյութիւն ունեցող նոր քաղաքական սահմաններու առկայութենէն չտպաւորուած» (էջ 198): Այդ մէկ նախադասութեամբ Ամալիա վան Խենթ, իմ խորին համոզումովս, վերջնականապէս կը դիմակազերծէ ինքն իրէն որպէս Հայ ժողովուրդի կարծեցեալ բարեկամ մը:

Գրախօսականը հասած ըլլալով իր աւարտին, կը պարզենք մեր եզրակացութիւնները: Հայաստանի մասին այս նոր Գերմաներէն գիրքէն տպաւորութիւններս խիստ հակասական են: Մէկ կողմէ պիտի խոստովանիմ, թէ այս հրատարակութիւնը կրնանք արժեւորել որպէս դրական երեւոյթ. գերմանախօս արեւմտաեւրոպացիի մը համար ան հնարաւորութիւն կ'ընձեռէ հեռաւոր ու տակաւին գրեթէ անձանօթ երկիր մը եւ անոր ժողովուրդը, անոր պատմութիւնն ու մշակոյթը որոշ չափով ծանօթանալու ու հասկնալու: Քրիսթինա Լոյմանի կողմէ գրուած գլուխները ջերմ համակրանք յառաջացուցած են իմ մէջ՝ այս ազնիւ, բարեխիղճ ու խղճամիտ զուիցերացի մանկաբոյժ կնոջ նկատմամբ, որը Հայ ժողովուրդին հանդէպ իր ցուցաբերած մարդասիրական ու ընկերային մեծ նուիրումով միայն փառք ու պատիւ բերած էր իր մասնագիտութեան, ինչպէս նաեւ իր Հայրենիքին՝ Զուիցերիոյ: Այդ

առումով, ես զայն կը տեսնեմ մեծ դանիացի մարդասիրական գործիչ կիներուն՝ Քարեն Եփփէի (1876-1935) ու Մարիա Եակոբսէնի (1882-1960) շարքին մէջ, որոնք Մեծ Եղեռնէն մազապուրծ Հայ երախաներուն խնամք ու մխիթարանք, հոգիի եւ մարմնի խոր վերքերուն սփոփանք կը բերէին Սուրիոյ որբանոցներուն մէջ:

Միւս կողմէն՝ Ամալիա վան Խենթի գրութիւնները վերլուծելով, կը յանգեմ այն եզրակացութեան, որ անոր շարադրուած տեղեկութիւններուն մէջ ճիշդն ու սխալը սերտ կերպով կը գոյակցեն: Այդ պատճառով, սոյն գիրքը զգալի թիրիմացութիւն կրնայ յառաջացնել անտեղեակ եւրոպացի ընթերցողի մտքին մէջ: Ամալիա վան Խենթի վերը նշուած ու վերլուծուած անընդունելի պնդումներուն ամբողջ երկար շարանը ինծի կը պարտադրէ անոր լրագրական աւանդին ընդհանուր առումով բացասական գնահատական մը տալու: Այս եզրակացութիւնը առաւել եւս ծանրակշիռ է, քանի որ Ամալիա վան Խենթի գրած գլուխները շատ աւելի կարեւոր են Հայաստանն ու Հայ ժողովուրդը ճանչնալու ու հասկնալու համար, քան Քրիստոսի Լոյմանի գրածները: Ամալիա վան Խենթի ցուցաբերած խիստ անընդունելի դիրքորոշումները, նկարագրութիւնները ու գնահատականները կը վերագրեմ անոր մտածելակերպին ու աշխարհահայեացքին, զորս ես կը բնութագրեմ որպէս արդի արեւմտաեւրոպացի մտաւորականներուն մեծ մասին բնորոշ *ազատամիտ-աշխարհաքաղաքացիական* (լիբերալ-կոսմոպոլիտ) *մտածելակերպ մը*: Այդ առումով Ամալիա վան Խենթը (ինչպէս նաեւ անոր ամուսին լրագրող Վերներ վան Խենթ) կը ներկայացնէ այնպիսի մտածելակերպի տէր լրագրողի խիստ բնորոշ տիպար մը: Ինչպէս արդէն նշուած է մեր գրախօսականի սկիզբը, այդ տեսակի լրագրութիւն Անգլերէն «mainstream», կամ «political correctness» կը կոչուի: Այդ տեսակի արեւմտաեւրոպացի մտաւորականներուն համար այնպիսի հասկացողութիւններն եւ արժէքները, ինչպիսիք են՝ *ազգային յիշողութիւն, ազգի պատմական իրաւունքներ, ազգային գաղափար, պատմական արդարութիւն, ազգի պահանջատիրութիւն*, Էական չեն, աւելին՝ այդ ազգային-հոգեւոր գաղափարները անոնց համար փաստօրէն գոյութիւն չունին: Այդ տեսակի մտաւորականները կը մտածեն զուտ *պրագմատիկ*, նիւթապաշտ, տաղտկալի, բարձր հոգեւոր արժէքներէն, ուրէ՛ «*իդէալիզմ*»էն շատ հեռու: Անոնք կը մտածեն ու կը գործեն աշխարհաքաղաքացիական կերպով՝ ապազգային եւ մշակութային առումով «չէզոք», կը գերադասեն «բազմամշակոյթ»ը («Multikultur»): Այդ տիպուր երեւոյթը պայմանաւորուած է համաշխարհայնացումի միտումներով, որոնցմով կը տառապի արդի Արեւմուտքը: Ամալիա վան Խենթի պարագային նշեալ մտածելակերպ նոյնիսկ անոր յունական ծագումը չէ կրցած նուազեցնել: Այդ հանգամանքը կարծես թէ առիթ մը կ'ընծայէր յուսալու, թէ այդ հեղինակը Թուրքերուն եւ անոնց ցեղակից-եղբայր Ազերիներուն հանդէպ աւելի քննադատական վերաբերմունք մը կը ցուցաբերէ, քաջ գիտնալով, թէ ի՛նչէ՛ր ըրած էին Թուրքերը նաեւ Յոյներուն, օրինակ, նոյն 1915-1922 թուականներուն Փոքր

Ասիոյ մէջ կամ 1974 թ. Կիպրոս կղզիի վրայ (ամենաթարմ օրինակներէն մէկը): Այդ հանգամանքը նկատի առնելով կ'ականկալէի, որ Ամալիա վան Խենթի տեղեկագրութիւնը հայ-ազերպայճանական, ինչպէս նաեւ հայ-թուրքական առճակատումին մասին նուազ թրքամէտ կ'ըլլար: Մեր օրերէն հանրայայտ ու բազմազան տեղեկութիւններ Թուրքիոյ հակաքրիստոնէայ ու հակաքիւրտ բռնատիրական քաղաքականութեան մասին նոյնպիսի ականկալիքներ կը յառաջացնէին նաեւ: Սակայն, Ամալիա վան Խենթի մտածելակերպին վրայ այս բոլորը ռեւէ ազդեցութիւն չի գործեր. ինչպէս արդէն մատնանշուած է, ան կը մտածէ ազատամիտ-աշխարհաքաղաքացիական կերպով, «հաւասարակշռուած» եւ «անկողմնակալ»: Անգամ մը եւս կ'ընդգծեմ, թէ սոյն մտածելակերպ մը արեւմտաերոպացի լրագրողներուն մօտ համատարած երեւոյթ մըն է, հետեւաբար մենք Ամալիա վան Խենթէն խենթանալու կարիք չունինք: Աւելցնեմ, թէ այդ «հաւասարակշռուած» մտածելակերպին մէջ անոր պարագային հաւանաբար իր բաժինը ունի նաեւ այն հանգամանքը, որ ան երկար տարիներու ընթացքին աշխատած է որպէս գուիցերական «Neue Zürcher Zeitung» թերթի թղթակիցը Բաքուի եւ Պոլսոյ մէջ:

Ամփոփելով եզրակացութիւնս կ'ընդգծեմ այս գիրքէն կրած իմ խիստ հակասական տպաւորութիւնս:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԲՐԻՆՔԵՆ